

UDK 821.163.41.09-31Andrić, I.
821.163.42.09-31Andrić, I.
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 06. 06. 2012.
Prihvaćen za tisak: 10. 12. 2012.

KATARINA IVON
Sveučilište u Zadru
Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja
Ulica dr. Franje Tuđmana 24 i, HR – 23 000 Zadar
kivon@unizd.hr

IDENTITET BEZ IDENTITETA (ĆAMIL IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA)

Andrićevo djelo u cjelini bogato je reprezentacijama različitih kolektivnih identiteta, a njegova osnovna preokupacija permanentnog promišljanja i propitivanja dviju oprečno postavljenih civilizacija Istoka i Zapada (kršćanstva i islama) dolazi do izražaja i u romanu *Prokleta avlija*. Iako je radnja romana smještena izvan bosanskog prostora, Andrić uspijeva postkolonijalnu opreku Istok-Zapad utisnuti u sužen prostor turskog zatvora u Carigradu. Kao nositelje navedene opreke supostavlja dva središnja lika Ćamila i fra Petra. Suprotno međusobnim stereotipnim (kulturnim) predodžbama između njih stvara se poseban odnos naklonosti, koji je u romanu uzdignut na višu, univerzalniju razinu. Zanimljiv je lik Ćamila, koji je potpuna suprotnost stereotipne slike Turaka. Ćamil se idealno uklapa u galeriju likova hibridnog identiteta, odnosno likova koji su lišeni vlastitosti i bivaju zatočeni u prostoru između, ne uspijevajući se poistovjetiti ni s jednim identitetskim svijetom, što će se radom i prezentirati.

KLJUČNE RIJEČI: *hibridni identitet, Ivo Andrić, opreka Istok-Zapad, postkolonijalna teorija, "Prokleta avlija", stereotipne kulturne reprezentacije.*

UVOD

Gledan sa strane, njegov beo i smeo izvajan luk je izgledao uvek izdvojen i sam, i iznenađivao putnike kao neobična misao, zalutala i uhvaćena u kršu i divljini.
(Most na Žepi)

Temeljna Andrićeva preokupacija je konstantno promišljanje o prošlosti naroda koji žive u Bosni. Percipirajući Bosnu kao kompleksan prostor u kojemu se dodiruju dvije civilizacije te prožima nekoliko identitetskih obrazaca, dalo bi se predvidjeti kako bi upravo bosanski "međuprostor" predstavljao idealno mjesto za (post)kolonijalno "odmjeravanje snaga" Istoka i Zapada. Osnovna zadaća postkolonijalnog diskursa je pokušati razložiti naciju na mnoštvo različitih diskursa

koje stvaraju, u međusobnom preplitanju, različiti kulturni etniciteti. Upravo Andrićevo djelo nametnulo se kao idealan materijal za takve analize.

Važno je naglasiti kako je Andrić duboko svjestan vjerske raznolikosti bosanskog prostora, također i "tereta" koji ona nosi. U svojim romanima konstantno se referira na naznačene apsurdne kulturne podjele. Tako u *Travničkoj hronici* govori o "crnoj, krvavoj liniji" koja je "...usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granice". U *Proklesoj Avliji* rezignirano konstatira kako: "...postoje dva sveta, između kojih nema i ne može biti ni pravog dodira ni mogućnosti sporazuma, dva strašna sveta osuđena na večiti rat u hiljadu oblika". (Andrić 1988: 64).

S druge pak strane, svoje viđenje Bosne i bosanskog čovjeka Andrić prezentira u zapažanjima iz *Pisma iz 1920 g.* u kojima kroz usta liječnika Maksa Levenfelda artikulira svoje viđenje Bosne. Navodi kako bosanski čovjek krije u sebi moralnu vrijednost koja se ne nalazi u njegovim sunarodnjacima iz drugih jugoslavenskih zemalja, ali usprkos tome on percipira Bosnu kao zemlju mržnje i straha. Objasnjavajući strah kao korelativ mržnje on se isključivo fokusira na nju te zaključuje: "Jer toj zaostaloj i ubogoj zemlji, u kojoj žive zbijeno četiri razne vere, trebalo bi četiri puta više ljubavi, međusobnog razumevanja i snošljivosti nego drugim zemljama. A u Bosni je, naprotiv, nerazumevanje, koje povremeno prelazi u otvorenu mržnju, gotovo opšta karakteristika stanovnika." (Andrić 1963: 223)

Bogusław Zieliński (2003) navodi kako Bosna kod Andrića nosi prokletstvo: "trećeg identiteta, valoriziranog u drugom planu, lišenog autonomije i subjektiviteta, a povrh toga izloženog neprestanoj opasnosti prisvajanja od strane susjednih, konkurentnih središta" (Zieliński 2003: 35).

Na ovom tragu Boris Škvorc i Nebojša Lujanović (2010) ističu kako je Andrić u svojim tekstovima stvorio poziciju nepripadanja koju je prakticirao i izvan teksta te ujedno otvorio svojevrsni međuprostor među jugoslavenskim književnostima. Upravo tako, smatraju autori, Andrić je otvorio prostor postkolonijalnom propitivanju i hibridizaciji identiteta. Autori navode kako je Andrić: "uspješno balansirao između identitetskih, nacionalno i kulturološki različitih, čak i podijeljenih strana koje su ga nastojale prisvojiti i prisvajati, te do kraja života ostao (korpusno i nacionalno) neizjašnjen" (Škvorc i Lujanović 2010: 38).

***

Iako se o romanu *Prokleta avlija* (1954) dosta pisalo, jedan od mogućih načina njegove interpretacije jest njegova analiza unutar postkolonijalnog okvira koji se nametnuo kao značajan način njegova poimanja. Zanimljivo je primijetiti kako su (post)kolonijalna čvorišta iznimno gusto položena uz narativnu nit, tako da će njihovo barem djelomično raspetljavanje biti nužno za valjanu interpretaciju romana. S obzirom na to da je radnju romana Andrić smjestio izvan bosanskog prostora, autor uspijeva postkolonijalnu opreku Istok-Zapad utisnuti u sužen prostor turskog zatvora u Carigradu. Stisnute u ograničen prostor, prostor lišen slobode, dvije civilizacije se međusobno prožimaju, isprepliću i uvjetuju na nekoliko značenjskih razina.

Važno je istaknuti kako Andrić kao polazišno očište ipak koristi orijentalistički diskurs¹ koji se s vremenom u određenoj mjeri dokida, odnosno postaje manje bitan te dvije kulture počinju egzistirati jedna unutar druge. Horizont očekivanja je iznevjeren na nekoliko razina, a autor trijumfira potvrdom nemogućnosti stereotipnih (identitetskih) karakterizacija. Uz spomenutu binarnu opreku Istok-Zapad iznimnu važnost za ovakvo tumačenje romana posjeduje još jedan termin postkolonijalne matrice, a to je *hibridnost*. U svojoj biti hibridnost bi predstavljala metaforu za rasno, etničko i kulturno miješanje te zasigurno dobiva snažnu potvrdu u Andrićevom stvaralaštvu. Homi Bhabha (1994) u knjizi *The Location of Culture* predlaže koncept "trećeg prostora" tj. "međuprostora" koji bi otvorio mogućnost tumačenja transnacionalne kulture. Taj prostor je "hibridni prostor", on je mjesto novih struktura autoriteta, mjesto gdje se pokazuje otpor, a njegov temeljni cilj je dokidanje geopolitičkih podjela na Istok, Zapad, Sjever i Jug. Ovako shvaćen pojam *hibridnosti* u današnje vrijeme prestaje biti posebnost isključivo kultura kolonijalnih zemalja, *hibridnost* postaje karakteristična za sav tzv. globalizirani svijet.

POSTKOLONIJALNO ČITANJE *PROKLETE AVLIJE*

Bitna karakteristiku Andrićeva djela koja se konstantno proteže kroz njegovo stvaralaštvo jest oikotip ili vječno vraćanje istom². Andrić se konstantno vraća povijesti koja za njega nikada ne prestaje te se uvijek ponavlja. Njzino ponavljanje uvijek se prikazuje kao sukob dviju suprotstavljenih strana koje mogu utjeloviti "dva etniciteta, dvije vjere, dva pojedinca, ali i čulno protiv duhovnog, nagon protiv morala, kaos protiv reda."³ Postavimo li kao temelj njegova djela pričanje i priču, uvidjet ćemo kako se i u romanu *Prokleta avlija* oikotip temelji na kulturno-civilizacijskoj opreci Istok-Zapad. Navedena opreka realizirana je pričom o Ćamilu, a posredno i pričom o njegovu alter-egu Džem-sultanu, povijesnoj osobi iz vremena Osmanskog Carstva. Iako Velimir Visković (1997) ne nailazi na značajnije razloge za postavljanje analogije među dvama likovima, navodi kako ih ipak vezuje zajednički osjećaj nepripadanja. Navedeni osjećaj u svojoj osnovi ipak je rezultat globalne podvojenosti svijeta na Istok i Zapad te vječite težnje za dominacijom jednog nad drugim. U konačnici, oba lika egzistiraju u "međuprostoru", odnosno postaju žrtve takvih međucivilizacijskih nadmetanja, o čemu ćemo kasnije.

Promatrajući roman kroz prizmu binarne opreke Istok-Zapad razvidno je kako je navedena opreka prisutna u gotovo svim njegovim aspektima. Ograničen prostor turskog zatvora kao da je omogućio da se navedena kulturološka distinkcija jasnije uoči, stereotipno okarakterizira te naposljetku andrićevski neutralizira. Značajno je razotkriti koga nalazimo i što se događa u Andrićevom

¹ Orijentalizam je ideološki i kulturni diskurs koji proizvodi stereotype o Orijentu (Istoku) temeljene na zapadnoj nadmoći. Said naglašava kako je odnos Orijenta (Istoka) i Okcidenta (Zapada) odnos moći i dominacije, a orijentalizam je ideja o europskom identitetu kao nadmoćnijem u usporedbi sa svim neeuropskim narodima i kulturama. Usp. Edward W. Said, *Orijentalizam*, Zagreb: Konzor, 1999.

² Opširnije usp. Rajko Glibo, *Domoljublje i "otpadništvo" Ive Andrića*, Rijeka: HFD, 1997: 8-25.

³ Detaljnije usp. Boris Škvorc; Lujanović, Nebojša. 2010. "Andrić kao model izmještenog pisca (ili kako je otvoren prostor za 'pozicioniranje između' nacionalnoga korpusa i kulturalnih paradigmi", *Fluminensia*, 22, 2: 44.

"međuprostoru", odnosno činjenicu kako se na toj postkolonijalnoj matrici u "međuprostoru" nalaze ljudi koji su lišeni kulturnih identiteta. Njihova pozicija između dviju civilizacija prikazana je kao njihov "životni usud", a ne kao "privilegij koji oplemenjuje čovjeka"⁴. S druge strane, način pronalaska nečeg višeg čime se mogu nadvladati navedene civilizacijske podjele i čime se može "ispuniti" navedeni prostor između, jest priča i pričanje. Pričanjem, kao ljudskom dimenzijom, opsjednuti su gotovo svi likovi romana, bez obzira na vjersku (nacionalnu) pripadnost. Upravo razgovor između fra Petra i Ćamila postaje kontekstom za pokušaj međusobnog razumijevanja dviju civilizacija, odnosno postaje metaforom "međuprostora" dviju suprotstavljenih kultura.

Ako dva središnja lika simboliziraju dvije civilizacije, što je moguće, jer se Andriću pripisuje izuzetna subjektivnost pri njihovu oblikovanju, odnosno često su njegovi likovi nositelji određenih univerzalnih općevažećih pravila (Vitezić, 1975) tada, na simboličkoj razini, prostor između popunjava priča (dijalog) koji postaje platformom za razvijanje kozmopolitskih (humanih) poruka.

Tako fra Petar i "paranoidno" Haimovo pričanje doživljava pozitivno konstatirajući:

Mi smo uvek manje ili više skloni da osudimo one koji mnogo govore (...) A pri tome ne mislimo da ta ljudska, toliko ljudska i tako česta mana ima i svoje dobre strane. Jer, što bismo mi znali o tuđim dušama i mislima, o drugim ljudima, pa prema tome i o sebi, o drugim sredinama i predelima koje nismo nikad videli niti ćemo imati prilike da ih vidimo, da nema takvih ljudi koji imaju potrebu da usmeno i pismeno kazuju ono što su videli i čuli, i što su s tim u vezi doživeli ili mislili. (Andrić 1988: 44).

Fra Petar je svjestan snage riječi, dijaloga, diskursa, naposljetku i potrebnog znanja koje nam omogućuje oblikovanje predodžbi o Drugima, ali i o sebi samima. Povezujemo to i s Foucaultovom (1994) idejom o diskursu moći koji je ujedno u temelju postkolonijalne teorije. Poimanje znanja kao moći leži u samom izvorištu modernosti. Iako imaju različitu prirodu znanje i moć se međusobno isprepliću i nadopunjuju. Upravo uz pomoć znanja moć prodire u najtananije strukture društva i zaposjeda sve njegove razine djelujući kapilarno, proizvodi normalizaciju kao bitan oblik racionalne društvenosti, odvaja korisno od nekorisnog, bolesno od zdravog, racionalno od iracionalnog. Znanje je ono što sustav prikazan u Andrićevu romanu ne posjeduje, odnosno čega se boji, i zato Ćamil, i kao reprezent *znanja* stradava, jer postaje opasan za društvo u kojemu egzistira.

***

Smještajući radnju u carigradski zatvor, u središte Turske imperije, Andrić na početku daje izuzetno negativnu sliku Istoka. Njegova percepcija Istoka, oblikovana je kroz negativno poimanje turskog identiteta koje je nasljedovano iz njegovih ranijih romana. Koristeći karakterizacije poput mistike i surovosti, zaostalosti, bezakonja i nepredvidivosti optužbe Andrić unosi jezovit ton u pripovijedanje i time prividno kao da potvrđuje svoju poziciju "kolonizatora" u pripovjednoj

⁴ Detaljnije usp. Krešimir Nemec.2004. "Kulturni identiteti u Andrićevoj *Travničkoj hronici*", *Republika*. 60, 3: 97.

strukturi. Avliju opisuje vrlo detaljno, ne izostavljajući ni najmanji detalj. Visković navodi kako je očito da Andrić želi kod čitatelja, osim konkretnosti turskog zatvora, proizvesti i neka simbolička značenja čime su se bavili mnogi tumači *Proklete avlije*. Iz postkolonijalne vizure Avlija bi mogla simbolizirati Andrićevo viđenje istočne (orijentalne) kulture. Turski zatvor unutar zidova funkcionira na posve drugačiji, "svoj" način. Vrlo porozan model državnog aparata, nejasno definirani zakoni te hirovita volja pojedinca koja ima neusporedivo veću važnost od samih zakona stereotipne su atribucije kojima orijentalistički diskurs opisuje istočne kulture. Andrić *Avliju* opisuje sljedećim riječima:

Sam položaj Proklete avlije bio je čudan, kao sračunat za mučenje i veće stradanje zatvorenika (...) Tako čovek stranac ima stalno osećanje da je negde na nekom đavolskom ostrvu, izvan svega što je dotad značilo za njega život (...) Zbog svega toga Avlija brzo a neosetno savije čoveka i potčini ga sebi, tako da stane da se gubi (...) (Andrić 1988: 24-25).

Bezakonje, neuređenost i određenu "čudnu logiku" turskog sustava Andrić potvrđuje činjenicom kako u Avliju dolazi ljudi po krivici ili pod sumnjom krivice, koje ima mnogo i koja: "...zahvata u širinu i u dubinu. Jer, carigradska policija se drži osveštenog načela da je lakše nevinu čoveka pustiti iz avlije nego za krivcem tragati po carigradskim budžacima" (Andrić 1988: 20). Neuređenost državnog sustava naznačena je i dolascima zatvorenika iz zapadnih pokrajina koji se, pomoću carigradskih veza i zaštitnika, brzo oslobađaju i vraćaju kući. Istočna zaostalost⁵, agresivnost i neciviliziranost prezentirana je i opisom "okorelih carigradskih propalica" koji čine većinu zatvorenika "...pravi izbor najgoreg od najgoreg što gmiže po carigradskim pristaništima i trgovima ili se zavlači po jazbinama na periferiji grada (...)". Navodi kako se ne boje stražara i pjevaju bestidne pjesme te dobacuju sramotne ponude svojim "dilberima" u susjednim ćelijama. U postepenoj gradaciji jezovitosti kojom Andrić opisuje carigradski zatvor kao krajnja točka istočne surovosti, nazadnosti i nemorala nameće se lik upravitelja zatvora, Latifage zvanog Karađoz. Pisac navodi kako je on svojim izgledom i osobinama oličenje *Avlije*. U njegovu fizičkom opisu koji je doveden do čudovišne razine, te opisu njegova ponašanja prema zatvorenicima, negativne atribucije vezane uz istočnu kulturu doživljavaju svoj vrhunac. Karađoz je prikazan kao surov, nagao, nepredvidiv, nemoralan. Njegova "istočnjačka nepredvidivost"⁶ najviše dolazi do izražaja u njegovu odnosu sa zatvorenicima: "Njegov način rada čudovišan je i ponekad za pojedine starešine, ali u tom načinu postoji uvek mogućnost iznenađenja, u rđavom ali i u povoljnom smislu, kao neka vrsta večite lutrije i stalne neizvesnosti za apsenika." (Andrić 1988: 33).

U ovom interpretativnom kontekstu Karađoz postaje predstavnikom orijentalnog načina uređenja društva. Unatoč svojoj brutalnosti i nepredvidivosti Karađoz ipak posjeduje orijentalni misticizam koji istodobno djeluje i odbojno i privlačno.

⁵ Said u svojoj knjizi navodi kako je Orientalac u očima Zapada iracionalan, pokvaren, djetinjast, "drugačiji", prema kojemu je Europljanin racionalan, krepostan, zreo i "normalan". No da bi se istaknuo takav odnos, trebalo je naglasiti činjenicu da orijentalac živi u drugačijem, vlastitom svijetu s vlastitim nacionalnim, kulturnim i epistemološkim granicama. Usp. Edward W. Said, *Orijentalizam*, Zagreb, Konzor, 1999, str. 54.

⁶ Jedna od karakteristika koja se pridaje orijentalcima. Usp. Edward W. Said, *Orijentalizam*, Zagreb, Konzor, 1999, str. 52.

"Često je fra Petar pričao o Karađozu, uvek sa pomešanim osećanjem ogorčenja, gnušanja i neke vrste nehotičnog divljenja, sa čuđenjem koje ni samo sebe ne shvata (...)" (Andrić 1988: 36). Upravo su orijentalni misticizam i neobjašnjiva privlačnost Istoka jedne od značajnijih karakteristika kojima barata orijentalistički diskurs. U romanu ih potvrđujemo i razmišljanjima fra Petra koji u posljednjim trenutcima svog života priča o vremenu provedenom u *Proklesoj avliji*, vrlo živo opisujući Latifagu (Karađoza) i Ćamil-efendiju: "O ta dva meseca, provedena u stambolskom istražnom zatvoru, fra Petar je pričao više i lepše nego o svemu ostalom. Pričao je na prekide, u odlomcima, kako može da priča teško bolestan čovek koji se trudi da sabesedniku ne pokaže ni svoje fizičke bolove ni svoju čestu misao na blisku smrt." (Andrić 1988: 19).

Opće mjesto orijentalističkog diskursa je i poimanje Istoka kao nepromjenjive datosti. Upravo takvu percepciju nalazimo i u Andrićevom opisu turskog zatvora: "Jedne puštaju, drugi dolaze na njihovo mesto, a to se i ne primećuje. Svi su sporedni i nevažni. Avlija živi sama za sebe sa stotinu promena, i uvek ista." (Andrić 1988: 74)

Znakovito je i supostavljanje *Avlije* zapanjujućoj raskoši Carigrada "(...) koji se moćno i izazovno propinje kao iskričav talas put nevidljivog neba, u beskrajnu noć (...)" (Andrić 1988: 82) na posljednjim stranicama romana, kao aluzija na trulost unutrašnjosti državnog sustava, unatoč izvanjskoj raskoši. Potvrđuje to i rečenica: "Izgleдало mu je da tu nema nigde mesta za Prokletu avliju, a ipak ona je tamo negde, na jednoj od onih malih tamnih površina, među gusto razasutim svetiljkama." (Andrić 1988: 82)

Frangeš (1988) navodi kako je *Prokleta avlija* neka vrsta orijentalnog, levantinskog otiska zapadne, kršćanske doline suza, koja postaje simbolom monstruozne policijske države despotskog tipa.

ISTOK & ZAPAD

Iako početak romana najavljuje kako bi mogla biti riječ o izuzetno orijentalistički "natopljenom" diskursu, drugo poglavlje signalizira da se radi o kompleksnijoj pripovjedačkoj strukturi. Andrić kao da na početku prezentira stanje stvari na globalnoj razini, a zatim ulazi u "svakodnevni život" tamnice gdje su odnosi puno zamršeniji, gdje se kulture i njihovi životi prožimaju i u konačnici (ne) dobivaju višu, univerzalniju dimenziju. Nekoliko je čvorišta u kojima se vezuju/dodiruju Istok i Zapad, a njihovo prožimanje naposljetku će rezultirati različitim ishodima.

U drugom poglavlju očekuje se antagonizam između dva središnja lika; fra Petra i Ćamila. Bosanskog franjevca, kao predstavnika zapadnog civilizacijskog kruga, i mladog Turčina, kao predstavnika istočnog civilizacijskog kruga. U tekstu se to i najavljuje prije njihova susreta i time se potvrđuju uvriježena stereotipna mišljenja koja imaju "dva suprotna svijeta" jedan o drugom. Apriori negativan stav koji su imali i ostali zatvorenici prema Ćamilu (mladom Turčinu) potvrđuje i sam njegov dolazak. Dva Bugara su izmijenili brze, kose poglede između sebe, a zatim s fra Petrom. Ćamilov dolazak popratio je: "Strelovit ali nedvosmislen izraz negodovanja, opreza i odbojne solidarnosti: Turčin!" (Andrić 1988: 38). Također, navedena

kulturna zadržka očituje se i u opreznosti fra Petra koji na početku prešućuje svoje zvanje: "Kazali su i svoja imena. Mladić se zvao Ćamil. Fra Petar je rekao svoje, prečutavši zvanje." (Andrić 1988: 39). Da je iznevjeren horizont očekivanja potvrđuje i misao fra Petra koji govori kako Turčin nije "(...) ohol i odbojan kao što bi mogao da bude" (Andrić 1988: 39). Prikazani kao dvije potpune suprotnosti, a njihova suprotnost se očitovala osim etničkom dimenzijom još i socijalnom, profesionalnom, i fizičkom, između njih je ipak bilo podosta sličnosti (poznavanje talijanskog jezika i ljubav prema knjigama), što ih je odvajalo od ostalog svijeta u tamnici i rezultiralo "neobičnim" prijateljstvom koje autor opisuje riječima:

Neobično prijateljstvo između gospodskog mladića, Turčina iz Smirne, i stranca hrišćanina iz Bosne kao da je za ovih nekoliko dana dok su se viđali stalno raslo, razvilo se i utvrdilo u ovoj čudnoj tamnici, brzo i neočekivano kako samo u ovakvim izuzetnim prilikama može da bude. (Andrić 1988: 56).

U ljubavi prema knjizi i intelektualnoj superiornosti dvaju središnjih likova očito je da se željelo potvrditi mišljenje o znanju kao jedinoj valjanoj i istinskoj poveznici između konfesionalno i etnički podijeljenog svijeta na koji nailazimo na samom početku. Kategorija znanja u romanu posjeduje dvojak predznak. S jedne strane ima povezničku ulogu (povezuje fra Petra i Ćamila), a s druge, odigrala je pogubnu ulogu u sudbini pojedinca. Znanje u civilizacijskom krugu kojemu Ćamil pripada valorizirano je kao nepoželjno, ono otkriva neznanje Drugih i budi strah. Upravo zbog svog interesa za povijest Ćamil završava u zatvoru, a njegovo proučavanje života Džem-sultana povezano je s pokušajem bune protiv tadašnjeg sultana i halife. Paradoksalnost opozicije znanje-neznanje koja bi se dala povezati s oprekom Istok-Zapad svoj klimaks doživljava u (banalnom) ispitivačkom razgovoru dva turska državna činovnika i Ćamila u kojemu oni žele izmamiti njegovo priznanje za koga i u koju svrhu proučava tursku povijest, odnosno život Džem-sultana.

FRA PETAR

Prepletanje Istoka i Zapada evidentno je i kod oblikovanja samih likova. Međutim, valja razlikovati navedeno prepletanje kao splet društveno-povijesnih okolnosti u kojima se lik našao ili kao splet familijarno-hereditarnih okolnosti koje su uvjetovale podrivanje osnovnih identitetskih sekvenci lika. Na prvi slučaj nailazimo kod fra Petra, koji je ujedno i glavni fokalizator romana, franjevac iz Bosne.⁷ Andrić ga opisuje kao "mirnog građanski odevenog čoveka iz Bosne", intelektualno superiornog okolini u kojoj se našao. Uman, staložen, smiren, promišljen, skroman, suzdržan i oprezan, glavni su atributi kojima je prikazan fra Petar. Navedene karakteristike posebno dolaze do izražaja u usporedbi s ostalim likovima (naglašavanje suprotnosti temeljni je obrazac po kojemu Andrić gradi većinu svojih likova), ali su u konačnici i rezultat stereotipnih kulturnih podjela. Fra Petar je tip bosanskog čovjeka koji je razapet između nekoliko kultura. Franjevci su kod Andrića uvijek pozitivno ocrtani, što pripisujemo i njegovu djetinjstvu i

⁷ Visković navodi kako je fra Petrov lik oblikovan prema stvarnom povijesnom liku, a autentičnu atmosferu srednjobosanskih samostana pisac je upoznao za vrijeme Prvog svjetskog rata kad su ga austrijske vlasti zbog političkih stavova prognale u Bosnu te je on često obilazio samostane i prijateljeva s redovnicima.

mladenaštvu koje je velikim svojim dijelom vezano uz njih. Prisjetimo se samo fra Julijana Pašalića i fra Luke Dafnića iz *Travničke bronike* koji su prezentirani s mnogo topline te u romanu egzistiraju kao nositelji humaniteta i nade. Andrić i u oblikovanju fra Petrova lika u određenoj mjeri, s namjerom ili bez nje, ipak podliježe orijentalističkom diskursu.

Konkretno, zapadnjačka intelektualna superiornost/nadmoć koju potkrjepljuje ljubav prema knjizi i poznavanje talijanskog jezika, fratrova staloženost i sabranost s dozom emotivne distanciranosti koja daje utisak kako Petar kontrolira apsolutno sve aspekte romanesknog svijeta, u konačnici su odrednice zapadnog identiteta.

Ključna odrednica/poveznica Andrićevih franjevaca jest njihov intelekt. Upravo zbog svoje intelektualne elastičnosti, fra Petar je izuzetno lako uspostavljao odnose s drugima. Volio je razgovarati, a još više slušati: "Njemu su ljudi oduvek, svuda pa i ovdje, slobodno prilazili, brzo se povezivali s njim i lako mu se poveravali. A on je to primao kao prirodnu i razumljivu stvar i trudio se samo da sve pažljivo sasluša. Uvek pa i sad" (Andrić 1988: 65). Vesna Berezovska-Pešek u članku "Franjevci u romanima Ive Andrića" navodi kako fra Petar svoj humanitarni odnos prema ljudima zasniva isključivo "in verbis". "U mediju riječi otvara se i motivacijska ravan fra Petrova življenja i djelovanja, ali i šire, univerzalna perspektiva intelektualnog vida borbe protiv besmisla" (Berezovska-Pešek 1992: 115).

Kao što smo istaknuli, upravo se u razgovoru (dijalogu) otvara mogućnost pomirenja naznačenih kulturoloških opreka, odnosno upravo razgovorom se dokidaju ili u potpunosti odbacuju kanonizirane heteropredodžbe. Fra Petar izvrsno utjelovljuje duhovnost kojom su franjevci djelovali i zračili kroz bosansku povijest. Petrova opreznost i suzdržljivost na početku rezultat je povijesnih i društvenih prilika u kojima su franjevci djelovali, tako da ih Andrić na sličan način opisuje i u drugim svojim djelima. Upravo franjevci bili su svojevrsna spona Istoka sa Zapadom, a to ponekad i nije bio zavidan položaj, što je zasigurno dijelom i oblikovalo njihovu opreznost i uzdržljivu narav.

Njegujući sve zapadnjačke kulturne manire, unosili su zapadnjački duh na Istok. Poznavanje talijanskog jezika, jedna je od glavnih odlika Andrićevih franjevaca koja jasno svjedoči o podrijetlu njihove naobrazbe. U *Proklesoj avliji* upravo talijanski jezik jedna je od prvih poveznica između fra Petra i Ćamila. "Utvrđili su da obojica čitaju italijanski. Izmenili su po koju reč i na tom jeziku. Više kao u šali. A ipak, to ih je nekako ograđivalo od ovog sveta oko njih i približavalo među sobom" (Andrić 1988: 39). Njegova intelektualna superiornost očitovala se i u razgovorima s drugim likovima, posebno u razgovoru s Haimom, "paranoičnim trgovcem iz Smirne". I dok Haim ne prestaje nepovezano govoriti, pričajući o svemu te pokazujući posebnu potrebu za prepričavanjem tuđih života, fra Petar je prezentiran kao "rafinirani zapadnjački intelektualac".

ĆAMIL-EFENDIJA

Drugi slučaj prožimanja dviju kultura evidentan je kod Ćamil-efendije, središnjeg i najkompleksnijeg lika romana. Ćamil je atipičan Turčin, koji u potpunosti negira predodžbu Turaka kakva bi se očekivala u romanu i kakvu su očekivali drugi likovi

romana. Sve odrednice koje su trebale potvrditi njegov kulturni identitet izostaju. Njegov fizički izgled, njegova plaha narav i jak intelekt, ljubav prema knjizi potpuno su oprečne onomu što je fra Petar očekivao. Andrić kao da je u potpunosti želio negirati unaprijed zadanu predodžbu koja je bila zastupljena u njegovim ranijim djelima. Ćamil posjeduje sve odlike zapadnjaka.

Njegovu "uzdržljivost" na početku i potvrđivanje svega što je fra Petar govorio, bez značajnijeg participiranja u razgovoru, pripovjedač karakterizira "zapadnjačkom učtivošću" koju je posjedovao Ćamil. Fra Petar ga doživljava kao "neobičnog Turčina", te dugo razmišljajući o njemu zaključuje: "kao i jest Turčin, i nije, ali nesrećan čovek je sigurno". Značajna odrednica koju posjeduje Ćamil, a koja ga vezuje sa zapadnim kulturnim krugom je sklonost putovanjima i snažan interes za znanost. Tako Andrić navodi kako je Ćamil vrlo rano počeo zanemarivati igre svojih vršnjaka i sve više se predavao znanosti "a otac ga je u tom podržavao, nabavljao mu knjige i učitelje, omogućavao putovanja" (Andrić 1988: 46). Ćamil je učio i španjolski jezik kod nekog rabina u Smirni, a proputovao je maloazijsku obalu, bio u Egiptu i na otoku Rod. Od svih odrednica koje ga povezuju s istočnim kulturnim krugom, Ćamil zadržava prakticiranje svoje muslimanske vjere, što potvrđuje prekidanjem pričanja s fra Petrom, ali i posjedovanjem orijentalnog fatalizma koji se očituje u poistovjećivanju s Džem sultanom. Možda se i u Ćamilovu slučaju možemo složiti s tvrdnjom Boguslawa Zielinskog kako je djelovanje Andrićevih likova s pograničnog područja zasnovano u prvom redu na etičkim načelima te kao etičku i kulturnu motivaciju njihove aktivnosti autor navodi etičku perspektivu viđenja povijesti Bosne i svijeta, a kao polje realizacije te ideje pomirenja svjetova ističe znanost i znanje (Zielinski 2003).

Ćamil je još jedan Andrićev lik koji pripada "trećem svijetu" o kojemu piše u *Travničkoj hronici*. "To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa crne i krvave linije koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granice" (Andrić 2003: 317).

DŽEM-SULTAN

Ispreplitanje dviju civilizacija pratimo i u povijesnoj ličnosti Džem sultana, koji je Ćamilov alter-ego. Naime, nakon nesretne i neuzvraćene ljubavi Ćamil se fanatično povlači u sebe, vrijeme provodi čitajući povijest i izjednačava se s jednim od dvojice braće-suparnika (Džem i Bajazit), sinom Mehmeda II. Bajazit je vladao u vrijeme dubokih promjena u Osmanskom carstvu. Razvojem događaja Džem sultan postaje taocem u rukama zapadnih sila, ali i Osmanskog carstva. Isto tako, ključni razlog Ćamilove nesretne ljubavi je upravo njegov (islamski) identitet. Iako se djevojka željela udati za njega, roditelji to odbijaju ne želeći da još jedna Grkinja (kršćanstvo) pođe za Turčina (islam). Naposljedku djevojku silom udaju za Grka izvan Smirne, a upravo tada Ćamil shvaća: "šta sve može da deli čoveka od žene koju voli, i uopšte ljude jedne od drugih" (Andrić 1988: 47).

Međutim, kako navodi i Velimir Visković (1997) u članku "Pripovijedačko umijeće", nema previše razloga za uspostavljanje analogija između njega i Ćamila jer je među njima više razlika nego sličnosti:

Džemova je sudbina determinirana suparničkim odnosom s vlastitim bratom, Ćamil uopće nema brata; Džem je opsjednut željom za vlašću; Ćamila pak nikakva politička vlast ne zanima (a ni bilo kakav oblik dominacije nad drugim ljudima); Ćamil je introvertiran mladić sklon kontemplaciji; Džem je druželjubiv, plahovit, sklon egzaltaciji; Ćamil je opisan kao lijep čovjek; Džem pak jest u najranijoj mladosti bio krupan i atletski građen, ali se ubrzo u zatočeništvu izobličio te opis njegove vanjštine upadljivo nalikuje karikaturnom opisu Karađoza. (Visković 1997: 71-72)

Ipak, jedno ih vezuje, a to je osjećaj nepripadanja nikome, odnosno nemogućnost identifikacije s bilo kojim kolektivom. Obojica su zarobljeni u prostoru "između". Potvrđuje to i izvučena autorova poanta na kraju šturo ispričane Ćamilove priče:

... postoje dva sveta, između kojih nema i ne može biti ni pravog dodira ni mogućnosti sporazuma, dva strašna sveta osuđena na večiti rat u hiljadu oblika. A između njih postoji jedan čovek koji je, na svoj način, u ratu sa oba ta zaraćena sveta. Carev sin, carev brat, car i sam po svom najdubljem uverenju i osećanju, i u isto vreme najnesrećniji od svih ljudi. Prvo izdan i poražen, a zatim prevaren i lišen slobode, usamljen i odvojen od svojih i od prijatelja, doveden u tragičan procep, a celom svetu na vidiku, kao na sramnom stubu, ali sa gordom rešenošću u sebi da u tom položaju istraje i da ostane ono što je, da ne izgubi svoj cilj ispred očiju i da ne popusti ni bratu-krvniku ni neverniciima koji ga podmuklo varaju, ucenjuju, prodaju i preprodaju (Andrić 1988: 64).

Nadovezat ćemo se na potonju rečenicu o nemogućnosti identifikacije pojedinca s bilo kojim kolektivom i referirati se na još jedan ključan pojam postkolonijalne teorije, a to je *hibridnost*. Krešimir Nemeć (2004) ističe važnost hibridnog identiteta u analizi kulturnih identiteta *Travničke bronike*. Pronalazeći ih u romanu, autor im pripisuje iznimnu ulogu u romanesknoj strukturi. Radi se o likovima bez kulturnih identiteta te smještenima u prostoru između dva civilizacijska i više etnokonfesionalnih krugova, koje autor označava "mostovima između sukobljenih svetova i posrednicima u dijalogu civilizacija" (Nemeć 2004: 94). U *Prokletoj avliji* u prostoru između lebdi Ćamil, karakteriziran kao "čovjek mešane krvi". Ćamilov usud je što je iz miješanog braka, od majke Grkinje i oca Turčina. Svojim postojanjem u romanu on dokida naboj Istok-Zapad postavljajući se kao poveznica između dva svijeta. Međutim, osim svojim nedefiniranim kulturnim (vjerskim) identitetom, Ćamil je svojim interesima i načinom života u potpunosti oprećan okolini u kojoj je živio. Upravo stoga daje se naslutiti kako Andrić kulturnoj (vjerskoj) netoleranciji pridodaje još jednu razinu, ali i karakteristiku društva kojemu Ćamil pripada, razinu neprihvatanja svega što je različito, drugačije od uobičajenog. Potvrdu nalazimo i u Andrićevu opisu Smirne, gradića u kojemu je Ćamil živio s obitelji. Opisuje ga kao malu konzervativnu sredinu u kojoj svatko o svakomu sve zna te naglašava kako je upravo različitost Ćamilove obitelji uvijek budila interes kod drugih sumješšana. "A onih stotinjak porodica, ako se uvek i ne druže i ne viđaju između sebe, znaju jedni o drugima sve, posmatraju se, mere, prate iz naraštaja u naraštaj. (...) Neobićna sudbina njegove porodice i njegov neobićan način života privlačili su oduvek pažnju i izazivali radoznalost" (Andrić 1988: 48). Krenemo li od Huntingtonove (2007) tvrdnje kako su identiteti izmišljena sebstva te da ih ljudi stvaraju pod različitim stupnjevima pritisaka i pobuda, otvara se mogućnost kako je Ćamil upravo pod snažnim pritiskom svog rođenjem dobivenog identiteta, stvorio novi identitet,

izmišljeno sebstvo, te postao ono što želi biti. Poistovjetivši se s osobom iz turske prošlosti, Ćamil sebi konstruira novi identitet. Možda se tako kroz Ćamila progovara, poručuje i upućuje na apsurdnost identitetskih (vjerskih, nacionalnih) karakterizacija?!

ĆAMIL VS. KARAĐOZ

Potvrdu mogućeg tumačenja nailazimo i u supostavljanju Karađoza (Latifage) i Ćamila. Pripadnici istog civilizacijskog kruga pokazuju među sobom velike, gotovo nepremostive razlike, "identiteti stvoreni po jednoj dimenziji dolaze u koliziju s identitetima u drugoj dimenziji" (Nemec 2004: 93). Uvodeći Karađoza u pripovijedanje Andrić navodi kako mu je otac bio nastavnik u vojnoj školi, ljubitelj knjiga i razmišljanja, a Karađoza slika kao bistro dijete koje je voljelo knjigu, glazbu i igru. Transformacija nastaje u četrnaestoj godini kada je "njegova bistrina okrenula naopakim putem". Karađoz napušta školu i počinje prijateljevati s kockarima i pijancima. Da ga izvuče iz lošeg društva, otac ga zapošljava u stambolski zatvor, gdje ubrzo postaje upraviteljem. S druge strane, imamo Ćamila, u djetinjstvu lijepog, pametnog i "dobro razvijenog" dječaka, prvog plivača i pobjednika na svim hrvanjima. Njegova transformacija (povlačenje u sebe) događa se postupno, Ćamil počinje zanemarivati vršnjačke igre i sve više se predavati znanosti u čemu ga podržava otac, a svoju kulminaciju preobrazba doživljava u nesretnoj ljubavi prema mladoj Grkinji.

Suprotnost dvaju likova (pripadnika istočnog kulturnog miljea) naglašena je već u fizičkom izgledu. Karađoz je opisan kao: "Rano pregojen, kosmat i tamne puti, on je rano i ostareo, bar na izgled". S druge strane, imamo Ćamila čije lice je "... meko, malo podbulo, belo i bledo onim sobnim bledilom, drukčije od svega što se ovde moglo očekivati, obraslo u riđu, pahuljastu bradu od desetak dana i oborene, nešto svetlije brkove" (Andrić 1988: 38-39). Posebno je značajan motiv očiju koji korespondira s njihovim karakterima. Dok su Latifagine oči zastrašujuće okrutne, o kojima zatvorenici naročito govore te uvijek strepe od upraviteljeva pogleda (posebno je zanimljivo njegovo desno oko), Ćamilove modre oči, obrubljene velikim, bolesničkim, tamnim kolutovima, odavale su fra Petru osobu koja se nečeg plaši i nešto želi skriti.

Ne te, ali takve oči on je već gledao. Ima takvih ljudi koji se nečeg plaše ili stide, nešto žele da sakriju. I upravo zbog toga oni svojim pogledom stalno nastoje da privuku i zadrže tuđi pogled, u želji da ga vežu za svoje oči i da mu tako ne dopuste da ide dalje i da razgleda i ispituje crte njihova lica ili delove tela ili odeću na njima. (Andrić 1988: 39)

Supostavljajući Ćamila i Karađoza u njihovoj različitosti mogao bi se "iščitati" stav koji nam kazuje kako su identiteti u konačnici rezultat prilika u kojima osoba živi i u kojima se razvija, a ne unaprijed zadane kategorije. Naposljetku, oni se razvijaju u sličnim okolnostima, radi se o "intelektualnom obiteljskom okruženju". Međutim, razlika je u tome, što Karađoz ima jasnu sliku o sebi, dok je Ćamilova autopredodžba vrlo nejasna, odnosno sekvence njegova identiteta su nedefinirane i nesigurne, i tu je njegov temeljni problem. I u slučaju Karađoza i u slučaju Ćamila presudan utjecaj na daljnje formiranje njihova osobnog identiteta imao je otac. Dok

Ćamila otac potiče i usmjerava prema znanosti, prema knjigama i putovanjima, što ga, uz podrijetlo, dodatno odvaja od okoline, Latifagu upravo otac, kako bi ga spasio od lošeg društva, zapošljava u Avliju i tako posredno izgrađuje njegov (nasilnički) identitet.

ZAKLJUČAK

Andrićev roman *Prokleta avlija* odlična je podloga za različita tumačenja i promišljanja, a može se kazati kako je njegovo rasvjetljavanje unutar postkolonijalnog okvira značajan način njegova poimanja. Opreka Istok-Zapad čvrsto prati narativnu nit romana te je, smještajući je u ograničen prostor i posebne životne (ne)uvijete, autor želi dodatno istaknuti, ali i osporiti. Autor se upušta i barata stereotipnim kategorijama orijentalističkog diskursa, međutim one postaju samo sredstvo kojima se želi postići viši cilj. Njegovo konstantno vraćanje prošlosti doima se kao traganje za globalnom "pogreškom" koja se reflektira u sadašnjosti, a koja je očito rezultat bazične podvojenosti svijeta na Istok i Zapad. Žrtve takvih podjela postaju pojedinci koji su se spletom društveno-povijesnih okolnosti našli na razmeđu civilizacija (fra Petar), ili još pogubnije, familijarno-hereditarnom "krivicom" postaju zatočenici svog vlastitog identiteta (Ćamil).

Postavljajući svoje likove u različite odnose te naglašavajući veliku sličnost među pripadnicima različitih civilizacijskih krugova (fra Petra i Ćamila), s jedne strane, te ogromnu različitost među pripadnicima istog civilizacijskog kruga (Ćamila i Latifage), s druge strane, Andrić kao da želi istaknuti apsurdnost bilo kakvih identitetskih zadanosti. U navedenom kontekstu iščitava se i njegov eksplicitan stav kako su identiteti u konačnici odraz prilika u kojima osoba (lik) živi i u kojima se razvija, a ne unaprijed određene kategorije. Razgovori (priča) među likovima postaje metaforom "međuprostora" u kojemu se neutraliziraju kulturološke opreke, odnosno postaje kontekstom međusobnog razumijevanja dviju civilizacija. Poistovjećivanjem Ćamila s Džem-sultanom naglašeno je kako se isti obrasci i pogreške ponavljaju kroz povijest, a temelj svega ponovno je kontinuirano nadmetanje Istoka i Zapada. Poistovjećivanjem je prezentirana i sloboda oblikovanja vlastitog identiteta te poslana poruka, s jedne strane, kako čovjek može biti ono što želi biti, ali s druge strane, ipak ostaje "gorak okus prešućenog", odnosno surova stvarnost u kojoj je Ćamil "(...)Sultan i ništa za dlaku manje, jer bi to značilo isto što i ne biti, ni za dlaku više jer više od toga nema. To je ropstvo od kog bežanja nema ni posle smrti (...)".

LITERATURA

- Andrić, Ivo. 1963. *Deca (pripovetke)*. Sabrana dela, knj. 9. Zagreb: Mladost.
- Andrić, Ivo. 1988. *Prokleta Avlija, Most na Žepi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Andrić, Ivo. 2003. *Travnička hronika*. Zagreb: Most.
- Berezovska-Pešek, Vesna. 1992. "Franjevci u romanima Ive Andrića". *Napredak, hrvatski narodni kalendar za 1993* : 109–118.
- Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Dukić, Davor. 2009. "Predgovor: O imagologiji". *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa: 5-23.
- Foucault, Michel. 1994. *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Glibo, Rajko. 1997. *Domoljublje i "otpadništvo" Ive Andrića*. Rijeka: HFD.
- Hadžihasanović, Aziz. 2006. *Diplomata Ivo Andrić*. Sarajevo: Rabic.
- Huntington, Samuel. P. 2007. *Tko smo mi? Izazovi američkom nacionalnom identitetu*. Zagreb: Izvori.
- Milošević, Nikola. 1976. *Andrić i Krleža kao antipodi*. Beograd: Slavo Ljubve.
- Nemec, Krešimir. 2004. "Kulturni identiteti u Andrićevoj *Travničkoj hronici*". *Republika* 60, 3: 83–97.
- Poljak, Željko. 2002. *Hrvatski književnik Ivo Andrić, Zagrebačko razdoblje na temelju Andrićevih neobjavljenih pisama*. S trideset i pet slika. Zagreb: Vlast. nakl.
- Said, Edward.W. 1999. *Orijentalizam*. Zagreb: Konzor.
- Škvorc, Boris; Lujanović, Nebojša. 2010. "Andrić kao model izmještenog pisca (ili kako je otvoren prostor za 'pozicioniranje između' nacionalnoga korpusa i kulturalnih paradigmi". *Fluminensia* 22, 2: 37–52.
- Visković, Velimir. 1997. "Pripovjedačko umijeće, narativne strategije i simbolizacijske razine u Andrićevoj *Proklesoj avliji*". *Republika* 53, 11/12: 58–76.
- Vladić, Vlado. 2003. "Pitanje o Ivi Andriću kao pitanje o bosanskom čovjeku". *Zbornik Ivo Andrić i njegovo djelo*. Mostar: Sveučilište u Mostaru: 149–175.
- Zieliński, Bogusław. 2003. "Andrić kao afirmator kulturne simbioze u Bosni". *Zbornik Ivo Andrić i njegovo djelo*. Mostar: Sveučilište u Mostaru: 25–37.

IDENTITY WITHOUT IDENTITY
(ĆAMIL BETWEEN THE EAST AND THE WEST)

Andrić's work is abundant with representations of different collective identities, and his basic preoccupation with permanent contemplation and questioning of two opposite civilizations – the East and the West (Christianity and Islam) – is particularly evident in the novel *Prokleta avlija*. Although the story takes place outside Bosnia, Andrić succeeds in setting the post-colonial East-West contrast in a small room of a Turkish prison in Constantinople. The representatives of the above-mentioned contrast are the two main characters – Ćamil and father Peter. Regardless of mutually stereotypical (cultural) perceptions, they create a special kind of bond, which is, in this novel, raised to a higher, more universal level. Ćamil's character is very interesting, because it is completely opposite to the stereotypical image of the Turks. Ćamil ideally fits into the gallery of characters with hybrid identity, i.e. the characters that are deprived of their singularity and imprisoned in the space between, failing to identify themselves with any identity.

KEY WORDS: *Ivo Andrić, "Prokleta avlija", post-colonial theory, stereotypical cultural perceptions, East-West contrast, hybrid identity.*